

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۰۱
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۰۲
(صفحه ۱۸۵-۱۹۸)

بررسی عناصر محتوایی و سبکی نسخه خطی شرح مخزن الاسرار، تألیف قاضی ابراهیم تتوی

فاطمه کوپا* (استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران)
علی زمانی علویجه** (دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران)
مهری یعقوبی*** (دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران)

چکیده: شرح مخزن الاسرار، اثر ابراهیم تتوی، دانشمند و قاضی ایرانی الاصل شبه‌قاره در قرن یازدهم، یکی از شروح نگاشته‌شده بر مخزن الاسرار نظامی گنجه‌ای است که به دلیل احاطه مؤلف بر علوم گوناگون از جمله آیات، احادیث، عرفان، گیاه‌شناسی، جانورشناسی، طب، فلسفه، نجوم، موسیقی، لغت، دستور زبان و صنایع ادبی، و اهتمام بر بیان دقایق ابیات این مثنوی، شرحی عالمانه است. وی در سال ۱۰۳۷ق به خواهش دوستان خود این شرح را تألیف کرد و در این کار از آثاری چون صراح، قاموس، فرهنگ ابراهیمی، شرف‌نامه و تحفه سعادت بهره برد. در این پژوهش با استفاده از شیوه سندکاوی و روش توصیفی - تحلیلی، ضمن معرفی اجمالی قاضی ابراهیم تتوی، به معرفی شرح مخزن الاسرار و بیان ویژگی‌های سبکی آن پرداخته شده است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که وفور لغات، ترکیبات و جملات عربی و وجود جملات معترضه، جابه‌جایی اجزای جمله، ترکیبات وصفی و اضافی طولانی از جمله ویژگی‌های زبانی این اثر است. دیباچه شارح، شرح «تحمیدیه و نعت» مخزن الاسرار، دارای نثر فنی و مشحون از صنایع ادبی است و متن اثر، به دلیل تعلیمی بودن آن، فاقد صنایع است؛ اما به سبب شرح آرایه‌های ابیات مثنوی، مشحون از صنایع به نظر می‌رسد.

کلیدواژه‌ها: شرح، مخزن الاسرار، ابراهیم تتوی، نظامی گنجه‌ای.

۱. مقدمه

مخزن‌الاسرار اولین مثنوی از مثنوی‌های خمسة نظامی است که در بحر سریع و به نام «فخرالدین بهرامشاه بن داود، پادشاه ارزنگان» در حدود سال ۵۷۰ هجری ساخته شده است» (صفا، ج ۵، ص ۴۸۴). این مثنوی گرچه «اندکی پیش از چهل سالگی شاعر ساخته شده» (همان‌جا) و اولین تجربه شاعر به شمار می‌رود، به‌واسطه غنای صوری و محتوایی، مورد توجه بسیاری از ادب‌دوستان و به‌ویژه شارحان قرار گرفته است.

زبان نظامی در این منظومه، فاخر و فخیم است و اشارات فلسفی، نجومی، پزشکی و... در ابیات، که مبین احاطه وی بر علوم عصر خویش است، گاهی به دشواری و پیچیدگی سخن او می‌انجامد. به همین سبب از دیرباز شرح‌نویسی بر این گنجینه علم و ادب و عرفان، رواج داشته است؛ اما با وجود شروع بسیاری که در گذشته و نیز سال‌های اخیر بر این منظومه نگاشته شده است، ابیاتی از این مثنوی، به‌ویژه مقدمه آن، همچنان رازناک و تا اندازه‌ای مبهم باقی مانده است.

شرح مخزن‌الاسرار ابراهیم تتوی، قاضی ایرانی الاصل تته در سرزمین هند، یکی از شرح‌نویسندگان نوشته‌شده بر این اثر نظامی در قرن یازدهم هجری است که با بررسی‌های محتوایی و مقایسه آن با شرح دیگر، به جرئت می‌توان اذعان داشت یکی از جامع‌ترین و علمی‌ترین شرح‌نویسندگان بر مخزن‌الاسرار است.^۱

در این پژوهش علاوه بر معرفی قاضی ابراهیم تتوی و شرح مخزن‌الاسرار وی و ذکر نسخ موجود از آن، عناصر و مؤلفه‌های سبکی و ویژگی‌های بارز این شرح ذکر می‌شود.

۱-۱. پیشینه پژوهش

از گذشته تا امروز، مخزن‌الاسرار نظامی بارها شرح شده است. در میان شرح‌کنندگان، می‌توان از شرح محمد بن قوام بن رستم بن احمد بن محمد بدر خزانه البلخی (معروف به کزی)، شرح عبدالحمید (برادر قاضی رفیع‌الدین)، شرح عبدالعزیز بن حسن بن ظاهر جونپوری، شرح محمد بن لاد دهلوی، شرح شمعی (به ترکی)، شرح عبدالعزیز بن فخرالدین سهروردی جونپوری، شرح محمد حبیب‌الله بن عبدالحفیظ الهاشمی الحسنی الملتانی نام برد (قوجه‌زاده، ص ۹۰-۱۰۲).

از شرح معاصر، برات زنجانی در احوال و آثار و شرح مخزن‌الاسرار نظامی گنجوی، پس از شرح

۱. نگارندگان این مقاله، مشغول تصحیح این اثر هستند.

حال نظامی و نیز اشاره به سبک سخنوری او به طور مفصل، به معنای بعضی از لغات و ترکیبات و ابیات پرداخته است. بهروز ثروتیان در شرح مخزن‌الاسرار نظامی گنج‌های (رمزنامه) به شرح مبسوط ابیاتی منتخب همت گماشته است. مهدی ماحوزی در شرح مخزن‌الاسرار نظامی گنجوی پس از نوشتن مقدمه‌ای نسبتاً مفصل، اقدام به شرح مختصر ابیات منتخب کرده است. ناصر نیکوبخت در مثنوی مخزن‌الاسرار نظامی گنجوی، نسخه کامل همراه با شرح گزیده آن پس از نوشتن مقدمه‌ای، بعضی از ابیات را شرح کرده است. رضا انزایی‌نژاد در مخزن‌الاسرار نظامی، کامل احمدنژاد در مخزن‌الاسرار نظامی گنجوی و حسن وحید دستگردی در مخزن‌الاسرار حکیم نظامی گنج‌های نیز به شرح بسیار مختصر ابیات مخزن‌الاسرار توجه کرده‌اند؛ اما هیچ‌یک از شارحان، به‌ویژه شارحان معاصر، توجهی به شرح قاضی ابراهیم تنوی نداشته و از آن بهره نیافته‌اند.

۲. قاضی ابراهیم تنوی

یکی از شارحان مثنوی مخزن‌الاسرار نظامی، به استناد صفحات «(۵/ب)» نسخه ۴۸۱۴ (ابراهیم تنوی ۱، ۵/ب) و «(۸/الف)» نسخه ۱۸۱۲۹ مجلس (ابراهیم تنوی ۲، ۸/الف) ابراهیم تنوی است. از زندگی او اطلاع زیادی در دست نیست؛ اما دانسته است که «ابراهیم، فرزند اسماعیل، ۱۰۷۳/ق/۱۶۶۳م، نویسنده فارسی‌نویس شبه‌قاره، در قرن یازدهم هجری پا به عرصه وجود نهاد و بالید و در دوره پادشاهی شاهجهان (۱۰۳۷-۱۰۶۸ق) قاضی تته بود» (انوشه، ج ۴، ص ۴۹-۵۰).

به استناد صفحه پایانی نسخه ۱۸۱۲۹ مجلس، اصل او گیلانی بود و در کورت تته می‌زیست (ابراهیم تنوی ۲، ص ۲۶۶)، از این‌رو با نسبت «تنوی، تته‌ای، تبتی، تهتوی، تهتی، تتهی، تتهی» شناخته می‌شود. وی در سال ۱۰۳۷/ق/۱۶۲۷م به خواهش دوستان خود، کتابی به نام شرح مخزن‌الاسرار نوشت و آن را به یوسف محمدخان، حاکم سند (۱۰۴۱-۱۰۴۹ق) اهدا کرد» (نسخه دست‌نویس آن به شماره ۱۲۲۱-۱۹۵۹. m n. در موزه ملی کراچی نگهداری می‌شود) (انوشه، ج ۴، ص ۴۹-۵۰).

دیگر اثر قاضی ابراهیم تنوی، «ترجمه رساله غنیه الطالبین، نوشته عبدالقادر گیلانی (۵۶۱/ق/۱۱۶۶م) از عربی به فارسی است. این اثر از مجازات، استعارات، عقاید و آرای فقهی خالی است و در نوزده باب تدریس شده است. ابراهیم، این ترجمه را به شاهزاده داراشکوه (۱۰۲۴-۱۰۶۹ق) اهدا کرد. نسخه دست‌نویس آن در کتابخانه حسام‌الدین راشدی در کراچی نگهداری می‌شود» (همان‌جا).

۳. شرح مخزن الاسرار تنوی

نسخه مورد مطالعه، شرح مخزن الاسرار تنوی، با شماره قفسه ۴۸۱۴ و با شماره ثبت ۶۴۸۸۰، به خط نستعلیق در ۱۶۲ برگ دو صفحه‌ای و در مجموع بالغ بر ۳۲۴ صفحه، و به استناد آخرین صفحه همین نسخه (ابراهیم تنوی ۱، ص ۳۲۴)، در اواخر قرن یازدهم هجری (سال ۱۰۹۷ق) به قلم عبدالمجید کاتب، کتابت شده است و در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران نگهداری می‌شود.

این نسخه دارای جلد و بدون فهرست بندی، و صفحات آن بدون سرلوح، تذهیب، جدول و تصویر است. در حاشیه سمت چپ، بالای صفحه نخست، با خط شنگرف به صورت مورب چنین نگاشته شده است: «کتاب شرح مخزن الاسرار، تصنیف قاضی ابراهیم تهی (تنی)». و در قسمت وسط صفحه، به منظور بیان مالکیت نسخه، مورب آمده است: «به تاریخ ده شهر شوال در احمدآباد گجرات به جهت نور چشمی، ابوالقاسم ابتیاع شد و انا الفقیر الحقیق سید حمّد الطباطبائی الاصفهانی فی سنة ۱۲۳۰».

کتابت نسخه، از صفحه راست آغاز شده است. اولین صفحه آن، با احتساب آیه «بسم الله الرحمن الرحیم»، دارای ده و صفحات دیگر پانزده خط است. وجود رکابه در صفحات فرد (صفحات سمت راست) مؤید عدم افتادگی صفحات و کامل بودن نسخه است.

قسمت‌هایی از اغلب صفحات نسخه، به منظور محافظت بیشتر یا مرمت، دارای چسبی شفاف است که واژه‌ها و عبارات، از ورای آن نیز با کمی دقت بیشتر قابل خواندن است. ابیات به رنگ شنگرف و شرح آن‌ها، بی هیچ فاصله و علامتی با جوهر مشکی در پی هم آمده است و برای مشخص کردن مرز مصراع‌ها، بین آن‌ها فاصله کمی وجود دارد.

بر روی عبارات و جملات و ابیاتی که ناشی از اشتباه کاتب است، خط افقی با مرکب مشکی کشیده شده و عبارات و ابیات ساقطات در متن، با داشتن علامتی در محل افتادگی، در هامش همان محل به روش کتابت متن (ابیات با شنگرف و شرح آن با مرکب مشکی) به قید کتابت درآمده است. تعداد و ترتیب نعت و مقالات شرح، با تعداد و ترتیب نعت و مقالات مخزن الاسرار نظامی برابر است. شارح، شرح خود را با مقدمه‌ای ادیبانه، به نثر فنی آمیخته به نظم، در پنج صفحه، آغاز کرده است. وی در این دیباچه، پس از حمد خدای تعالی و نعت نبی مرسل و مدح یوسف محمدخان (۱۰۴۱-۱۰۴۹ق) سبب تألیف شرح خود را، در خطاب به یوسف محمدخان، این‌گونه بیان می‌دارد:

«معلوم این فقیر بی بضاعت و حقیر بی استطاعت، ابراهیم تهی شد که در محفل منیف و مجلس شریف آن

والاجاه، هر گونه شعری از قدما و متأخرین مذکور می‌شود و در اکثر اوقات گرامی، خمسة شیخ نظامی، قدس سره، می‌گذرد. و خاطر قدسی متأثر آن خدایگانی، به حلّ ابیات مخزن الاسرار بیشتر متوجه می‌باشد. بنابر آن خواست که به قدر استعداد خود، شرحی موجز برای آن کتاب منیف نویسد که در بعضی محالّ دشوار و مواضع دشخوار، معنی از امعان نظر و اعمال رؤیت باشد و به اندک توجهی که به آن واقع شود، جمله معانی از پس پرده نقوش و الفاظ آن، به عرصه‌گاه ذهن وقاد و طبیعت وهاج آن عالی‌جاه مبادرت می‌نموده باشند» (۵/ب).

سپس به رسم مدح، در عذر از گفته چنین می‌گوید:

«استغفرالله، ثم استغفرالله، آن نفس قدسی را به عبارت و اشارت این کم‌فطرت، چه احتیاج؟ و آن عقل مجرد را به نقش و کتاب این بی‌بضاعت چه حاجت؟ بیت:

گرچه سخن، فربه و جان‌پرورست چون که به خوان تورسد، لاغرست
غرض آن است که خود را به وسیله این بضاعت مزجات، منظور نظر عاطفت و مشمول توجه و رأفت آن
والاشکوه سازد» (۶/الف).

در ترقیمه کتاب، این عبارات به چشم می‌خورد: «تمت بالخیر و الظفر به تاریخ پنجم شهر جمادی الثانی سنه ۱۰۹۷ تمّ، فقیر الحقیر عبدالحمید کاتب» (۱۶۲/الف).
به طور کلی شرح از دو نوع نثر بهره می‌برد: مقدمه شارح و شرح «تحمیدیه و نعت» مثنوی مخزن الاسرار، دارای نثر فنی آمیخته به نظم است و شرح مقالات و حکایات، نثری ساده دارد.
روش تنوی در شرح بدین شیوه است که ابیات منتخب مثنوی مخزن الاسرار را اغلب یک یک، و گاه دو، سه و به ندرت به صورت چهار بیت در کنار هم بیان کرده و سپس با ثبت نحوه خوانش واژه‌های مؤثر و محلّ تأمل ابیات، به بیان معانی مختلف این واژه‌ها با استفاده از کتب لغت در دسترس خود پرداخته است. به عنوان مثال در ابتدای شرح بیت «تربتش از دیده جنایت‌فشان/ غربتش از مکه جبابیت‌ستان» می‌نویسد:

– الجنبایت، به کسر الجیم و التون مع الیاء المشاه التحتانیه، گناه. و الجبابیت، به کسر الجیم و باء الموحده، خراج (۲۴/الف).

توجه به معانی گوناگون و نقش دستوری واژه‌ها و ترکیبات، سبب شده است که برای اکثر ابیات،

۱. در تمامی ارجاعات به شرح مخزن الاسرار تنوی از نسخه خطی شماره ۴۸۱۴، متعلق به کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران استفاده شده است؛ و برای پرهیز از تکرار مشخصات نسخه، فقط به ذکر شماره برگ اکتفا گردیده است. و نیز به دلیل ورق‌شمار بودن صفحات، حرف «الف» نماینده صفحات راست و «ب» سمت چپ نسخه، در سراسر ارجاعات است.

بیش از یک معنا و مفهوم یعنی دو، سه و در مواردی چهار معنا استخراج کند. به‌عنوان نمونه:

✽ توجه به معانی گوناگون واژه «نیفه»:

در شرح بیت «نیفه روبه چو پلنگی به زیر / نافه آهو شده زنجیر شیر» می‌نویسد:

«نیفه: پوستین، و آن را زیر پا اندازند، و مراد از نافه آهو: زلف محبوب و از شیر: عاشق... و تقریر دیگر آنکه نیفه روبا، پنبه را گویند که در حلق شیشه کنند و از قطرات می، رنگ گرفته بود و منقوط همچو پوست پلنگ گشته...» (۹۵/الف).

✽ توجه به دریافت‌های گوناگون واژه‌های «حرم» و «عصمتیان»:

در شرح بیت «عصمتیان در حرمش پردگی / عصمت ازو یافته پروردگی» می‌نویسد:

«مراد از حرم، روضه آن سرور است و از عصمتیان، حضرت صدیق و فاروق که در آن روضه آسوده‌اند. ... و روا بود که مراد از عصمتیان، ازواج طاهرات باشند و از حرم، خانه. و تواند بود که مراد از حرم، حیطة شرع شریف و ملت حنیف باشد و از عصمتیان، احرار و ابراری که همواره در زاویه خمول و گوشه انزوا مستورند. و انتظام عالم به وجود آن‌ها منوط است، از تقبا و نجبا و اوتاد و ابدال و امثال ایشان. و روا بود که از پردگی، دربان اراده کرده شود و از عصمتیان، ملانکه» (۲۴/الف).

✽ توجه به نقش دستوری واژه:

در شرح بیت‌های «من که درین دایره دهر بند / چون گره نقطه شدم شهر بند»، «فرق به زیر قدم انداختم / وز سر زانو قدمی ساختم» می‌نویسد: لفظ «من» با متعلقات خود، به منزله مبتداست. و «فرق به زیر قدم انداختم»، به منزله خبر آن (۵۴/ب).

سپس به شرح مبسوط و جامع نکات و اصطلاحات علمی، ادبی، وقایع تاریخی و... موجود در ابیات مخزن الاسرار می‌پردازد. نکات و مباحثی همچون اصطلاحات و مباحث عرفانی (۶۸/الف، ۸۰/ب)، مشروح تلمیحات قرآنی (وقایع زندگی حضرت ابراهیم ۵۰/الف، حضرت موسی و طور سینا ۵۱/ب)، وقایع تاریخی (پیامبر و کعب ابن زهیر ۶۶/ب، پیامبر و ابوطالب ۱۳۰/ب)، رسوم ادیان (قوم جهود و رقعۀ زرد قبا ۸۹/ب)، اعتقادات عامۀ مردم (پهلوانان و دستبوی ۸۷/الف، قصه شیرگیری ۹۵/ب، گوهر شتاب و گاو عنبرین ۲۸/الف)، مباحث مربوط به علم فلسفه (۳۶/ب)، ستاره‌شناسی (۳۴/الف، ۸۴/ب)، گیاه‌شناسی (۸۳/ب، ۸۹/الف)، جانورشناسی (۸۵/الف، ۱۵۰/ب)، طب (۷۳/ب، ۱۵۰/ب، ۱۳۷/الف)، خواص سنگ‌ها (۸۳/ب) آرایش نظامی (۶۶/الف، ۷۲/الف) و اصطلاحات موسیقی (۵۰/ب) در سراسر شرح به چشم می‌خورد.

بیان آیات (۶۶/ب، ۶۷/الف)، احادیث (۶۵/ب، ۶۶/الف، ۷۶/ب)، نکات و دقایق بلاغی (۶۵/ب) و

دستوری به‌ویژه مشخص کردن نقش نحوی اجزای ابیات از دیگر رویکردهای این شارح است. در ادامه به توضیح مفهوم ابیات می‌پردازد. تمام تلاش وی بر تسهیل درک مفهوم سخنان از سوی مخاطب مقصور است. بنابراین هر زمان که می‌پندارد کلامش به اندازه کافی روشن و رسا نیست و مخاطب غایبش، در درک سخن ممکن است با مشکل مواجه گردد، گرچه زبانش در شرح، بسیار ساده و روان است، به‌صورت مکرر با آوردن واژه «ای: یعنی» شرح خود را بسط می‌دهد و مفهوم را روشن‌تر می‌سازد. گاه تا به این حد نیز اکتفا نکرده و با آوردن عبارت «با زیادتی آن که» (الف/۳۰)، سعی در روشن‌تر کردن مفهوم کلام خود دارد.

گاه در حین شرح خود، شرح شارحان دیگر همچون شرح محمد بلخی، مدارالافاضل و... را بیان می‌کند. بعضی از آن‌ها را می‌پذیرد و از پذیرش دسته‌ای دیگر، با آوردن عباراتی همچون عبارات زیر، امتناع می‌ورزد:

- و بر صاحب فراست ضعف این وجوه ظاهر است. و این معانی از طبیعت دقیقه‌شناس، به‌غایت بعید است (الف/۳۱).

- این کلام به نزد این حقیر، از حلیه دلالت بر معنی عاری است و از متن مغلق‌تر (ب/۶۸).
- و هیچ معلوم نمی‌شود که باعث این تکلفات بی‌طایل چیست و مع ذلک تقریر دویم هیچ معنی صحیح ادا نمی‌کند و عجب از شارح آن که به نقد این قلب پرداخته، بعد از این تقریر چنین افاده نموده است (الف/۱۲۴).

- و رکاکت این مقال بر ارباب حال مستور نیست (ب/۱۳۰).

- و با وجود استغنا از این تکلف، ارتکاب آن خالی از سماجت نیست (ب/۱۳۵).

- نزد صاحب هوشمندی، ارتکاب این توجیه مضحک، کم از بت‌پرستی و زرپرستی نیست (ب/۱۴۴).

اما در اکثر مواقع با نوشتن عبارت «بیت از این توضیح ابی است» از پذیرش شرح شارحان دیگر امتناع می‌ورزد. در بعضی موارد که در مورد شرح آن شارحان ابهام داشته، عبارت «والله اعلم بالصواب» یا «والله اعلم بحقیقه الحال» را می‌نگارد (به‌عنوان نمونه نک: الف/۹۴، ب/۹۴، ب/۹۵، الف/۹۶، ب/۱۳۶، الف/۱۳۷، ب/۱۴۴، ب/۱۴۶ و...).

در شرح ابیاتی که خود با آوردن عباراتی نظیر «این بیت صعب‌الحل می‌نماید»، به مغلق بودن بیت اذعان دارد، پس از بیان شرح مبسوط بیت و ارائه نظرهای گوناگون شارحان دیگر، آن زمان که احساس

می‌کند شاید حق مطلب را به اندازه کافی ادا نکرده یا ممکن است که مفاهیم دیگری مد نظر شاعر توانای ایران، نظامی، بوده باشد که از جانب وی مغفول مانده است، به ذکر جمله‌های «والمعنی فی بطن الشاعر» یا «لیکن تکلف تمام است» می‌پردازد (۲۷/ب).

طبق بررسی‌های به عمل آمده، بیشترین اشاره شارح، به شرح محمد البلخی المعروف بکری و پس از آن، مدارالافاضل است. جدول ذیل، میزان مراجعات شارح را به کتب و شروح مختلف بیان می‌کند:

جدول شماره ۱. بسامد مراجعات توی به کتب و شروح مختلف در شرح مخزن الاسرار

مصنفات غزالی	کتب	مترجمه	جامع الحکایت	جواهر الاسرار	طبایع الجیوان	ادب الفضلا	سکندری	مؤید	هل لغات	مدارالافاضل	شرح محمد بلخی	کتب و شروح
۱	۱	۱	۱	۱	۲	۲	۳	۴	۵	۲۱	۵۰	تعداد

نیز هر جا که ضروری بدانند، با آوردن واژه‌هایی همچون مصراع، بیت، شعر، نظم و قطعه، شواهدی از دواوین شعری دیگر را، با آوردن نامشان، نقل می‌کند (۶۹/الف، ۷۹/ب، ۹۶/ب). جدول زیر گویای تعداد ابیات منقول از دواوین شاعران مختلف است:

جدول شماره ۲. بسامد مراجعات توی به دواوین شعرا در شرح مخزن الاسرار

شاعر	امیر خسرو	انوری	جامی	حافظ	خاقانی
تعداد	۱	۱	۱	۱	۳

و در نهایت با آوردن عباراتی نظیر «و معنی بیت آن است که» (۹/الف) و «یعنی» (۱۳/ب) به ثبت معنای ابیات اقدام می‌کند. در پایان شرح بعضی از ابیات، به ضبط ابیات مخزن الاسرار در نسخ دیگر، بدون ذکر نسخه و کاتب آن، اشاره می‌کند. برای مثال در پایان شرح بیت «چرخ کمان پشت، ظفر ساز توست/ نه شکم آبستن یک ناز توست» می‌نویسد:

- و در بعضی نسخ به جای «کمان پشت»، «که یک پشت» واقع است. و یک پشت بنابر آن گفته که افلاک با یکدیگر متصل اند، تو بر تو؛ مانند برگ‌های پیاز. (۵۸/الف).

او خود در دیباچه نسخه، به روش شرح خود این گونه اشاره می‌کند:

«لاجرم اولاً تتبع لغات فارسی و تازی آن کتاب از کتب مشهوره لغت، مثل صراح و قاموس و فرهنگ ابراهیمی و شرفنامه و تحفة السعادة و غیر ذلک نمود. و بعد از احراز نصیب لغت، نقد آن معانی کرده و ربط و تطبیق را ملحوظ داشته، شرح هر بیت مشکل را به عبارتی لایق در ذیل آن نگاشت. و در ایام معدوده از این شغل پرداخت. و شرحی ترتیب داد که مُنصف از مطالعه آن مسرور گردد و متعسف، محزون» (۶/ الف).

نگاهی اجمالی به شرح تتوی حاکی از آن است که وی در علوم گوناگون یکی از سرآمدان عصر خود بود. با تمام این احوال فروتنانه و بدون هیچ ادعایی، در سراسر نسخه از خود با عنوان «فقیر»، «حقیر»، «بی بضاعت»، «بی استطاعت» و... یاد کرده و ذهن خود را سست انگاشته است: «معلوم این فقیر بی بضاعت و حقیر بی استطاعت، ابراهیم تهی شد که...» (۵/ ب). «آنچه به خاطر فاتر این فقیر می‌رسد، این است که...» (۳۴/ ب)، «آن عقل مجرد را به نقش و کتاب این بی بضاعت چه حاجت» (۶/ الف) و از مخاطبان خاص خود خواسته است که با نگاه نقد به کار او بنگرند و در جهت اصلاح و تصحیح آن قدمی بردارند: «توقع از اصحاب افکار صائبه آنکه اگر بر زلتی و هفتوی اطلاع یابند، در اصلاح کوشند» (۶/ الف).

۴. نسخ شرح تتوی

به استناد جلد سوم فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، تعداد ۲۰ نسخه از شرح تتوی در شهرهای مختلف پاکستان باقی مانده که قدیم‌ترین آن‌ها در کتابخانه آصفیه، به شماره ۱۸۳، کتابت سال ۱۰۶۸ق، به خط نستعلیق صاف، در ۱۷۵ برگ، و جدیدترین آن‌ها در سده ۱۴ق، در ۱۸۶ص، به خط نستعلیق موجود است که نسخه اخیر به شکارپور، گرهی یاسین، مولانا محمد ابراهیم ناظر نسبت داده شده است (منزوی، ج ۳، ص ۱۶۶۱).

سه نسخه نیز در ایران وجود دارد. دو نسخه در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود؛ یکی به شماره ۴۸۱۴، خط نستعلیق، سال ۱۰۹۷ق، کتابت عبدالمجید کاتب، در ۱۶۲ برگ دو صفحه ای (ابراهیم تتوی ۱) و دیگری، که پس از کنکاش و جست‌وجو به وجود آن پی برده شد، به شماره ۱۸۱۲۹، شماره ثبت ۲۰۹۲۹۴، بدون تاریخ کتابت در ۲۷۶ صفحه، بدون افتادگی (ابراهیم تتوی ۲). نسخه سوم هم در «بلوچستان، خط نسخ و نستعلیق پخته، سده ۱۱ق، ۳۴۰ص، بدون شماره ثبت وجود دارد که آغاز در دیباچه افتاده است و به مستونگ، شمس‌آباد، میرزا عبدالقیوم نسبت داده شده است» (منزوی، ج ۳، ص ۱۶۶۱).

علاوه بر این نسخه، نسخه‌ای با عنوان شرح مخزن الاسرار جامی، شماره ۹۸۴۱، سال ۱۲۱۰ق، ۲۱۸ ص، در مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان (ابراهیم تتوی ۴) یافت گردید. عنوان نسخه حاکی از انتساب شرح به جامی است؛ اما پس از مقایسه متن آن با چند نسخه شرح تتوی، از جمله دو نسخه موجود در کتابخانه مجلس، نسخه‌های ۱۶۹۰ (ابراهیم تتوی ۳) و ۸۹۳۴ کتابخانه گنج‌بخش (ابراهیم تتوی ۵) مشخص شد که این نسخه نیز یکی دیگر از نسخ شرح تتوی است که به اشتباه به جامی منسوب شده است.

۵. ویژگی‌های سبکی نسخه

۵-۱. خصایص زبانی

زبان این نسخه، جدا از زبان دیگر آثار فارسی این عهد، یعنی قرن یازدهم هجری، نیست. به این معنا که به نحو قابل توجهی از قواعد زبانی و ترکیب‌بندی و واژه‌های آن عصر پیروی می‌کند. ویژگی‌هایی همچون توجه تام شارح به استفاده از واژه، ترکیب، عبارات و جملات عربی، آوردن «ال» در ابتدای کلمات دخیل عربی، پیروی از قواعد دستور عربی به هنگام جمع بستن واژه‌ها و نیز مطابقت صفت با موصوف - هرچند موصوف فارسی باشد- (ستاره مذکوره ۲۵/الف)، جابه‌جایی اجزای جملات در اکثر قریب به اتفاق موارد، حذف فعل ربطی بنا به قرینه لفظی در سرتاسر نسخه، به کار بردن «ی» به جای «می» استمراری در افعال زمان ماضی استمراری و استفاده از ضمیر شخصی برای غیر اشخاص در این شرح دیده می‌شود. به جز این موارد، می‌توان به موارد زیر نیز اشاره کرد:

۱. استفاده از جملات بدون فعل در بیان معانی لغات و عبارات، در سراسر نسخه در اکثر موارد: دوده، بالضم، فرزند و دود چراغ (۱۴۲/ب).
۲. بیان نحوه تلفظ واژه‌ها: سعد و اخبین، به فتح الهمزه و سکون الخاء المعجمه و کسر الباء الواحده و فتح الباء المثناه التحتانیه، هر دو منازل قمرند (۱۸/ب).
۳. کاربرد خاص فعل در زمان‌های مختلف: خواهد دعوت کرد (۲۳/الف)، داشته خواهد بود (۱۴۶/الف)، کشیده می‌گرفت (در معنای به اجبار بردن) در این جمله: مُرورِ او (حضرت ابراهیم) به یکی از جبابره افتاد که حَرَم مردم را متعرض می‌شد و از شوهران، ازواج را جدا کرده، کشیده می‌گرفت (۵۰/ب).
۴. استفاده از «مر» به شیوه پیشینیان در انشاد جملات: اثبات قدم مر خاک را مبنی بر تشبیه خاک است، به کسی که پای داشته باشد و بر پای او گره‌ها مستحکم زده باشند (۱۲/الف).

۵. استفاده از الفاظ عامیانه «وا» در معنای «باز» و «پُف کردن» در معنای «خاموش کردن»:

- یعنی چون آدم خواست که گندم را خورد، سراپا دهن را وا کرد که او را بخورد (الف/۱۰۹).

- برخیز و بفرمای اسرافیل را که این دو سه قندیل را بدمد. آی: پُف کند. یعنی نفخ صور کند. تا

جمله افلاک و کواکب را رونق و تابش نماند (ب/۴۶).

علاوه بر ویژگی‌های یادشده، آوردن جملات معترضه به میزان قابل توجه در سراسر شرح، به گونه‌ای که گاه در بین جمله معترضه، جمله معترضه دیگری آورده می‌شود، ویژگی‌ای است که در کمتر اثری در آن عصر می‌توان مشاهده کرد. در شرح بیت «با قلم از پوست برون‌خوان تری/ با خرد از مغز درون‌دان تری» می‌نویسد:

«یعنی آن حضرت نسبت به علوم ظاهری، که مبین احکام ظاهر شرایع می‌باشند و قلم، آن علوم را می‌خواند- و خواندن قلم کنایت از نوشتن است- کمالی دارد که اگر حال او را با حال قلم بسنجند، هر دو را در آنچه بیرون حجاب است- آی: ظاهر است- در اصل خوانایی شریک یابند و آن حضرت را بر قلم فایق. پس قلم و آن حضرت از پوست، برون‌خوان باشند؛ اما آن حضرت از پوست، برون‌خوان‌تر باشد. و همچنین آن حضرت نسبت به علوم باطنی، که مبنای آن به شهود و مکاشفه است و عقل نیز از طریق استدلال و نظر، پی به آن تواند برد، کمالی دارد که اگر حال او را با حال عقل بسنجند، هر دو را در دانایی آنچه از مغز درون است- آی: در پرده بطون و حجاب و استتار است- شریک یابند» (الف/۵۴).

۲-۵. خصایص ادبی نسخه

«آثار نثر عرفانی با وجود آنکه عموماً جنبه تعلیمی داشته، گاه از تصنیفات و تکلفات و عبارت‌پردازی‌های منشیانه نیز به دور نبوده است» (مردانی، ص ۸). گرچه «در آثاری همچون کشف‌المحجوب، اسرارالتوحید و تذکره‌الاولیا انشای روان و سبک کهن عهد سامانی مشهود است اما آثار نثر صوفیانه، به کلی از موازین فنی و عناصر زیبایی‌شناسی عاری نیست» (بهار، ج ۲، ص ۵۴، ۱۸۷-۱۸۸، ۱۹۸، ۲۰۵) بلکه «در بسیاری از آن آثار، نمونه‌های فراوانی از اختصاصات نثر فنی مانند تکلفات لغوی، استعمال مفردات و ترکیبات عربی، بهره‌گیری از امثال و اشعار عربی، به‌ویژه استناد به آیات، احادیث، کاربرد اصطلاحات فلسفی، کلامی، نجوم و غیره به چشم می‌خورد» (غلامرضایی، ص ۶۲-۶۳، ۲۴۹-۲۵۰، ۲۷۳-۲۸۲، ۲۸۵). ویژگی ادبی این شرح نیز از قاعده فوق برکنار نیست. «دیباجه» شارح، مشحون از انواع صنایع لفظی و معنوی است. وجود تشبیه (پرده نقوش و الفاظ ۵/ب)، استعاره (الف/۶)، انواع جناس (الف/۴)، انواع سجع (الف/۵، ب/۴، الف/۴)، ابیات سروده شارح (یگانه‌ای که در هشت خلد در چل سال/به

چهار حد جهان باز کرد، احمد بود ۴/ب)، تضاد (دل‌های متشسته و متوزعه به اطمینان و سکینه انجامیده ۵/ب)، تلمیح ۷/ب)، تناسب (۵/الف)، واج‌آرایی (آن مسندنشین مصر ایالت، چون یوسف کنعانی، سرکرده هر نوع و سر سلسله هر صنف سکنه این دیار را اسیر کمند عاطفت و رهین منت خود فرموده ۵/الف)، اشتقاق (به حلیه قبول آن خداوندگار متحلی خواهد شد. ۶/الف)، تنسیق الصفات و تتابع اضافات (مرفوع ضمیر منیر ارباب بصیرت و عقول ۵/الف) از ویژگی‌های این دیباچه است.

اما از آنجا که هدف از نگارش این کتاب شرح آیات مثنوی مخزن الاسرار بوده، در متن اثر به جز چند تشبیه همچون «گنج خلوت» (۵۴/ب)، صور خیال و صنایع کاربرد گسترده‌ای نیافته است. بنابراین زبان متن، در عین زیبایی و آراستگی به آیات، احادیث، لغات و ترکیبات ابداعی بدیع، آیات دواوین شعرای برجسته پیشین، عاری از صناعات ادبی است؛ اما شرح صنایع موجود در آیات مخزن الاسرار باعث شده است که نشر در متن نیز مشحون از صنایع لفظی و معنوی به نظر آید:

۱. کنایه پربسامدترین آرایه‌ای است که تتوی در شرح صنایع آیات، بدان توجه داشته است. کنایاتی

همچون:

بر آوردن روز، کنایت از آماده ساختن اسباب معاش است (۹/الف). هفت گره بر خاک زدن، کنایت از ثابت داشتن خاک است از حرکت (۱۱/ب). باد را زیرتر از خاک نشانیدن، کنایت از بر هم زدن و زیر و زبر ساختن عالم عناصر است (۱۸/ب). علم پیش بردن، کنایت از شهرت خواهد بود (۲۲/ب). خرقه انداختن، کنایت از وجد و اهتزاز است (۲۶/ب).

۲. تلمیح دومین آرایه از لحاظ بسامد است. بسیاری از این تلمیحات، داستان‌های قرآنی چون داستان حضرات آدم (۴۹/الف)، نوح (۴۹/ب)، ابراهیم (۵۰/الف)، داوود (۵۰/ب)، یوسف (۵۱/الف)، خضر (۵۱/ب)، موسی (۵۱/ب) و به‌ویژه وقایع زندگی نبی اکرم، صلوات الله علیه، همچون شب معراج (۲۳/الف، ۲۵/الف)، پیشکش بزغاله زهرآلود به ایشان (۲۹/ب) و غزوه احد (۳۶/ب، ۳۷/الف) است که تتوی اغلب به طور کامل آن‌ها را بیان کرده است.

به‌جز این، اشاره‌های متعددی به آیات، احادیث و وقایع تاریخی را در شرح تتوی می‌توان مشاهده کرد.

۳. از دیگر صنایع و ویژگی‌های ادبی متن که تتوی به واکاوی و تشریح آن‌ها در شرح آیات پرداخته است می‌توان به این موارد اشاره کرد: تشبیه (۹/الف، ۱۲/الف، ۱۳/ب، ۱۴/ب، ۱۴۸/ب)، استعاره (۱۰/ب، ۱۱/الف، ۳۷/الف)، تجرید (۹۴/ب)، تجنیس (۱۵۵/الف)، استفهام انکاری (۱۰۴/الف)، لفّ و نشر مرتّب (۵۷/الف)، لفّ و نشر مشوش (۹۵/الف، ۹۹/الف)، تناسب (۱۵/الف) و التفات (۷۲/الف).

۳-۵. ویژگی‌های رسم الخطی نسخه

نکاتی که در باب قواعد نگارش واژه‌ها و ترکیبات در این نسخه رعایت شده، در دیگر نسخ نوشته شده در آن عصر نیز قابل مشاهده است. از ویژگی‌های نوشتاری این نسخه می‌توان بدین موارد اشاره کرد: سرهم‌نویسی کلمات و ترکیبات (۲۷/الف، ۸۲/ب) و اتصال «است» به واژه پیش از خود با حذف همزه (۲۲/الف)، نگاشتن «ک» به جای «گ» (کرائیده ۵/ب)، نگارش «ذ» به جای «د» (۲۲/الف)، نوشتن «ژ» به جای «ز» (آژم ۱۲۰/ب)، بدون سرکش نوشتن حرف «آ» در اغلب موارد (۴۲/الف)، استفاده از «ج» به جای «ح» (۱۱۵/الف)، و به کار بردن «ج» به جای «چ» (جنانجه ۲۳/الف).

حذف «ی» از میان کلمه: بانچز (به آن چیز، ۳۹/الف)، هج چزی (هیچ چیزی، ۳۹/الف) انفصال «نه» نفی از فعل که به دو صورت نوشته شده است: بدون فاصله: نه پسندند (۳۴/ب) و نه خوردند (۴۱/الف)؛ و با فاصله یک یا چند واژه: خاصیت توتیا، نه از باد صبا یافته است (۱۹/ب). واژه «خُرد» به معنای کوچک، به صورت «خورد» نوشته شده است: تو را به علت خوردسالی، شیرخوار گوید (۱۵۰/ب).

آوردن همزه پس از مصوت بلند «ا»، در حالت اضافی و غیراضافی: کائنات (۱۵/ب)، حلقه حاء احمد (۲۱/الف). استفاده از «ة گرد» به جای «ت کشیده» در اغلب موارد: اداةالفضلا (۸/الف)، استدارة (۱۲/الف)، هویة (۱۰۷/ب).

۶. نتیجه‌گیری

ابراهیم تتوی، یکی از نویسندگان فارسی‌نویس شبه‌قاره در قرن یازدهم هجری است. وی در سال ۱۰۳۷ق به خواهش دوستان خود به شرح ابیات مبهم مخزن الاسرار نظامی پرداخته و آن را به یوسف محمدخان، حاکم سند (۱۰۴۱-۱۰۴۹ق) اهدا کرده است. او در این شرح، چنان‌که خود اشاره کرده، از آثاری همچون صراح، قاموس، فرهنگ ابراهیمی، شرف‌نامه و تحفه سعادت بهره برده، و نیز آثاری همچون شرح محمد بلخی و مدارالافاضل را پیش رو داشته است؛ گرچه در بسیاری موارد با نویسندگان آن کتاب‌ها موافقت نداشته است.

او با احاطه بر آیات، احادیث، قصص قرآنی، عرفان، گیاه‌شناسی، جانورشناسی، طب، فلسفه، ستاره‌شناسی، موسیقی، اعتقادات عامه مردم، آرایش نظامی، لغت، دستور زبان و صنایع بلاغی، و با بیان دقایق

و ظرایف و مفاهیم گوناگون ابیات مثنوی مخزن‌الاسرار، از ابهامات و گره‌های آن به میزان زیادی کاسته است. از مهم‌ترین ویژگی‌های زبانی نسخه، می‌توان از آوردن لغات، ترکیبات و جملات عربی، جابه‌جایی اجزای جمله، خلق ترکیب‌های طولانی و بالأخص نگارش جملات معترضه یاد کرد. به لحاظ ادبی، شرح تئوی از دو نوع نثر بهره می‌برد: نثر دیباچه، نثر فنی آمیخته به نظم است. و شرح مقالات و حکایات مثنوی مخزن‌الاسرار به دلیل معنامحور بودن و به جهت داشتن جنبه تعلیمی فاقد آرایه‌پردازی است؛ اما به سبب شرح صناعات مثنوی مخزن‌الاسرار، که کنایه و تلمیح پربسامدترین صنایع مشروح آن است، مشحون از آرایه‌های ادبی به نظر می‌رسد.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه محمد صادقی تهرانی، اسوه، قم، ۱۳۸۷.
- ابراهیم تئوی (۱)، شرح مخزن‌الاسرار، نسخه ش ۴۸۱۴، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- _____ (۲)، شرح مخزن‌الاسرار، نسخه ش ۱۸۱۲۹، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- _____ (۳)، شرح مخزن‌الاسرار، نسخه ش ۱۶۹۰، کتابخانه گنج‌بخش.
- _____ (۴)، شرح مخزن‌الاسرار، نسخه ش ۹۸۴۱، کتابخانه گنج‌بخش.
- _____ (۵)، شرح مخزن‌الاسرار، نسخه ش ۸۹۳۴، کتابخانه گنج‌بخش.
- احمدنژاد، کامل، مخزن‌الاسرار نظامی گنجوی، سخن، تهران، ۱۳۷۴.
- انزایی‌نژاد، رضا، مخزن‌الاسرار نظامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ۱۳۸۱.
- بهار، محمدتقی، سبک‌شناسی (تاریخ تطور نثر فارسی)، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۹.
- ثروتیان، بهروز، شرح مخزن‌الاسرار نظامی (رمزنامه)، مهتاب، تهران، ۱۳۸۹.
- انوشه، حسن، دانشنامه ادب فارسی در شبه‌قاره هند، پاکستان، بنگلادش، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۸۰.
- زنجانی، برات، احوال و آثار و شرح مخزن‌الاسرار نظامی گنجوی، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۹۴.
- صفا، ذبیح‌الله، تاریخ ادبیات در ایران، فردوس، تهران، ۱۳۶۹.
- غلامرضایی، محمد، سبک‌شناسی نثرهای صوفیانه، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ۱۳۸۸.
- قوجه‌زاده، علیرضا، «شروح مخزن‌الاسرار»، آینه میراث، س ۲، ش ۲، تابستان ۱۳۸۳، ص ۹۰-۱۰۷.
- ماحوزی، مهدی، شرح مخزن‌الاسرار نظامی گنجوی، زوار، تهران، ۱۳۹۲.
- مردانی، فیروز، «معرفی شیخ بابا نخجوانی و بررسی عناصر سبکی و محتوایی نسخه خطی شرح گلشن راز»، نثرپژوهی ادب فارسی (ادب و زبان)، س ۲۱، ش ۴۳، زمستان ۱۳۹۷، ص ۱۶۲-۱۸۳.
- مژوی، احمد، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۳۶۵.
- نیکویخت، ناصر، مثنوی مخزن‌الاسرار نظامی گنجوی (نسخه کامل همراه با شرح گزیده آن)، چشمه، تهران، ۱۳۸۹.
- نظامی، الیاس بن یوسف، مخزن‌الاسرار، تصحیح وحید دستگردی، ارمغان، تهران، ۱۳۹۳.